

KS. ROMAN SZEWCZYK*

Obecność symboli religijnych w przestrzeni publicznej w Republice Włoskiej

1. Regulacje prawne odnoszące się do symboli religijnych

Konstytucja Republiki Włoskiej już na samym początku potwierdza równość obywateli wobec prawa, bez względu na płeć, rasę, język religię, przekonania polityczne czy sytuację społeczną lub rodzinną¹. Podstawowym przepisem włoskiego prawa wyznaniowego jest artykuł 19 Konstytucji gwarantujący wolność i równość jednostki w dziedzinie religijnej oraz jest gwarantem w wyznawaniu publicznym i współpracy pomiędzy państwem a związkami wyznaniowymi. Każdy obywatel może samodzielnie lub z innymi wyznawać swoją wiarę publicznie. Krzewienie wiary i jej wyznawanie czy to prywatne, czy publiczne nie może jednak obrażać powszechnej przyzwoitości².

We Włoszech przepisy o obecności krzyża w miejscach publicznych pojawiły się praktycznie wraz z narodzeniem Państwa włoskiego. Paradoksalnie są to czasy zaciętych sporów pomiędzy Państwem a Kościołem. Już w dekreście królewskim z 1860 roku jest mowa o obecności krzyża w klasach szkolnych³. W każdej szkole oprócz wyliczonych przedmiotów w klasach musi znajdować się Krucyfiks. Zapis brzmi: „Każda szkoła będzie musiała, bez wątpienia, być wyposażona w następujące przedmioty... 7. Krucyfiks”⁴.

* ks. Roman Szewczyk – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3366-835X>; e-mail: r.szewczyk@diecezja.elk.pl

¹ Por. *Costituzione della Repubblica Italiana*, Gazzetta Ufficiale del 27 dicembre 1947, n. 298, tekst w języku polskim: *Konstytucja Włoch*, tłum. Z. Witkowski, Warszawa 2004, art. 3.

² Por. art. 19 della Costituzione Italiana.

³ Por. *Regolamento per l'amministrazione centrale e locale dell'istruzione pubblica*, Reggio decreto 15 settembre 1860, n. 4336.

⁴ *Legge Casati, Capo III, art. 140*, 15 settembre 1860, n. 4336, in: *Leggi sarde 1860, 1859-1888*. „Ogni scuola dovrà, senz'altro, essere fornita dai seguenti oggetti: 1. Banchi di studio con sedili in numero sufficiente per tutti gli allievi... 7. Un crocifisso; 8. Un ritratto del Re”.

Następnym dokumentem jest dekret królewski z 1908 roku, który w przepisach regulaminu dla szkolnictwa wymienia pomiędzy przedmiotami potrebnymi w klasie szkolnej „obraz krzyża”⁵.

W latach międzywojennych obserwujemy powrót do szkoły podkreślającej znaczenie religijne. W związku z tym ukazuje się cały szereg dokumentów opisujących znaczenie wychowania religijnego. W tych dokumentach znajdujemy zapisy o obecności krzyża. Dekret królewski z 1924 zarządza w artykule 118, że na każdym instytucie szkolnym musi znajdować się flaga narodowa: a w każdej klasie „obraz krzyża” i portret Króla⁶.

Kolejne akty prawne potwierdzają, precyzują i tłumaczą istotę obecności krzyża w przestrzeni publicznej szkoły włoskiej. Wynika z nich przesłanie, że obowiązek zawieszania krzyży w szkołach wynika z historycznej tradycji i jest znakiem naszej religii⁷. I tak Regulamin z 1928 roku szczegółowo klasa po klasie opisuje w tabeli C wyposażenie klas szkolnych, we wszystkich opisach w punkcie 1 widnieje zapis: krzyż⁸. Kolejne normy prawne Ministerstwa Edukacji nakazywały obecność krzyża nie tylko o szkołach, ale i o uniwersytetach. Wyposażeniem wszystkich auli między innymi powinien być krzyż⁹.

Znajdujemy również przepisy prawa o obecności krzyża w urzędach publicznych, w jednostkach wojskowych, w sądach. Ministerstwo Sprawiedliwości zarządza obecność krzyża we wszystkich urzędach publicznych. Nakazuje się, aby we wszystkich salach sądowych, na ławie/stole sędziowskim i obok portretu Króla był obecny krzyż, jak nam nakazuje nasza tradycja¹⁰.

⁵ *Il Regio decreto, 6 febbraio 1908, n. 150, Regolamento generale per l'istruzione elementare*, art. 112, Allegato D.

⁶ *Regio decreto 30 aprile 1924, n. 965: Ordinamento interno delle giunte e dei regi istituti di istruzione media*, GU n. 148 del 25 giugno 1924: „Ogni istituto ha la bandiera nazionale: ogni aula, l'immagine del Crocifisso e il ritratto del Re”.

⁷ *Circolare n. 68 del 22 novembre 1922 per le scuole elementari: Circolare del 10 giugno 1926 per le scuole di ogni ordine e grado: Circolare del 12 settembre 1927 per le scuole secondarie; Okólnik n. 8823 z 1923 roku zezwalał na zastąpienie krzyża obrazem Zbawiciela. Był to wyraz konsensusu na zażalenia waldensów, że tylko uwzględnić się żądania katolików.*

⁸ *Regio decreto 26 aprile 1928, n. 1297: Regolamento generale sui servizi dell'istruzione elementare*, GU n. 167 del 19 luglio 1928.

⁹ *Legge 28 luglio 1967, n. 641: „Nuove norme per l'edilizia scolastica e universitaria e piano finanziario dell'intervento per il quinquennio 1967-1971*, GU n. 198 del 8 agosto 1967: Ministero della Pubblica Istruzione, *Circolare 19 ottobre 1967, n. 367/2527, Edilizia e arredamento di scuole dell'obbligo: Legge 28 luglio 1967, n. 641: artt. 29 e 30*, in *Bollettino Ufficiale – Ministero della Pubblica Istruzione*, 1994, n. 40-41: Ministero dell'Istruzione Universitaria e della ricerca, *Direttiva 3 ottobre 2002, prot. n. 2666*: Ministero dell'Istruzione, *Nota 3 ottobre 2002, prot. n. 2667*.

¹⁰ Ministero di Grazia e Giustizia – *Circolare, Div. III del 29 maggio 1926, n. 2134/1867, La restituzione del Crocifisso nelle Aule Giudiziarie*. „Prescrivo che nelle aule di udienza, sopra il banco dei giudici e accanto all'effigie di Sua Maestà il Re, sia restituito il Crocifisso, secondo la nostra antica tradizione. Il simbolo venerato sia solenne ammonimento di verità e giustizia. I Capi degli uffici giudiziari vorranno prendere accordi con le Amministrazioni comunali affinché quanto ho disposto sia eseguito con sollecitudine e con decoro di arte, quale si conviene all'altissima funzione della giustizia”.

W związku z rewizją Konkordatu Laterańskiego w 1984 roku, został zniesiony zapis o religii katolickiej jako religii państwowej. Jeśli zatem religia katolicka nie jest więcej urzędową i państwową, powstało pytanie o obecność krzyża w szkołach i urzędach publicznych. Zagadnienie zostało rozwiązane *Okólnikiem* n. 157 z 9 czerwca 1988 roku, w którym to potwierdza się obowiązywalność wszystkich dekretów królewskich w tej materii nigdy nie odwołanych. Krzyż zaś we Włoszech jest uznany jako część tradycji historycznej¹¹. Państwo włoskie uznaje zatem za rozstrzygającą argumentację historyczno-kulturową zakorzoną w państwowości włoskiej¹².

2. Wolność religijna a nakaz eksponowania przez państwo symboli religijnych w szkole

Zagadnienie obecności symboli religijnych i sytuacje konfliktowe jakie mogą się pojawić bardzo dobrze obrazuje sprawa Lautsi przeciwko Włochom¹³. Skargę przed Trybunał wniosła obywatelka włoska fińskiego pochodzenia Soile Lautsi. W szkole we wszystkich salach znajdowały się na ścianach krzyże, co nie odpowiadało matce dzieci, która chciała ich wychować według własnych przekonań i uważała, że jest to niezgodne z zasadą świeckości. W związku z tym podczas zebrania w dniu 22 kwietnia 2002r. zakwestionowała obecność krzyży w klasach szkolnych powołując się przy tym na wyrok Sądu Kasacyjnego (wyrok nr 4273 z 1 marca 2000r.), który mówił, że obecność krzyży w lokalach wyborczych jest sprzeczny z zasadą świeckości państwa.

27 maja 2002 roku dyrekcja szkoły podejmuje decyzję o pozostawieniu krzyży w salach szkolnych. Zaś 23 lipca 2002 roku pani Lautsi zaskarża tę decyzję do Regionalnego Trybunału Administracyjnego (Region Veneto), powołując się na artykuły 3 i 19 Konstytucji Włoskiej oraz artykuł 9 Konwencji EKPCz. W swojej skardze utrzymuje, że została złamana zasada świeckości państwa oraz bezstronności administracji publicznej. W złożonym wniosku prosi o wystąpienie przez sąd administracyjny do Trybunału Konstytucyjnego z pytaniem prawnym odnośnie do konstytucyjności regulacji będących podstawą wieszania krzyży w szkołach publicznych¹⁴.

3 października 2007 roku Ministerstwo Edukacji Narodowej (dyrektywa 2666) poleciło dyrektorom szkół wieszanie krucyfików w klasach swoich szkół. Ministerstwo Edukacji Narodowej obok skarżącej S. Lautsi przystąpiło

¹¹ *Circolare n. 157 del 9 giugno 1988 e n. 63 del 27 aprile 1988*, sezione II del Consiglio di Stato.

¹² P. Cavana, *Interpretazioni della laicità. Esperienza francese ed italiana a confronto*, Roma 1998, s. 58.

¹³ *Lautsi c. Italia*, nr 30814/06, 3.11.2009, [GC] 18.3.2011. W pracy posługuje się tekstem orzeczenia w języku włoskim znajdującym się na oficjalnej stronie ETPCz; <http://hudoc.echr.coe.int> (dostęp: 16.05.21). Oraz tłumaczeniem i omówieniem tekstu, który w j. polskim znajdujemy w C. Cardia, *Tożsamość religijna i kulturowa Europy. Sprawa krzyża*, Sopot 2013, s. 159-166; oraz na stronie Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, M. A. Nowicki, http://www.hfhr.pl/omowienie_orzeczenia_lautsi_przeciwko_wlochom.pdf (dostęp: 16.05.21).

¹⁴ *Lautsi c. Italia*, § 6-8.

do postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym. Sytuacja, która została zaskarżona – według wyjaśnień Ministerstwa – pochodzi z artykułu 118 dekretów królewskich nr 965 z 30 kwietnia 1924 oraz artykułu 119 dekretu królewskiego nr 1297 z 26 kwietnia 1928 roku (oraz postanowienia poprzedzające Konstytucję i umowy pomiędzy Włochami a Stolicą Apostolską).

15 grudnia 2004 r. Trybunał Konstytucyjny uznał, że nie jest właściwy do rozpatrzenia tej skargi, ponieważ przepisy sporne nie są zawarte w ustawach, tylko w aktach wykonawczych nie mających mocy ustawy. W związku z tym, w 2005 r. zostaje wznowione postępowanie przed sądem administracyjnym. Postępowanie sądowo- administracyjne zakończyło się orzeczeniem nr 1110 z dnia 17 marca 2005 roku, gdzie stwierdzono, że krucyfiks jest zarówno symbolem historii i kultury włoskiej, a więc włoskiej tożsamości, jak i symbolem zasady równości, wolności i tolerancji i nie przeczy zasadzie świeckości Państwa¹⁵.

Następnie znajdujemy argumentację rządu według którego symbol krzyża postrzegany bez znaczenia religijnego, zawieszony w miejscu publicznym nie stanowi więc sam w sobie naruszenia praw i wolności zagwarantowanych przez Konwencję. Wieszanie krzyża nie kwestionuje tym samym świeckości Państwa, zasady zapisanej w Konstytucji i w umowach ze Stolicą Apostolską. Nie jest on również znakiem preferencji dla jednej religii, ponieważ przywołuje tradycję i wartości humanistyczne podzielane przez osoby innego niż chrześcijaństwo wyznania. W rezultacie poprzez wywieszanie krzyża Państwo nie zaniedbuje obowiązku bezstronności i neutralności¹⁶.

S. Lautsi wniosła odwołanie do Rady Stanu, która w 2006 r. odrzuciła apelację skarżącej wskazując, że krzyż stał się jedną ze świeckich wartości i reprezentuje wartości życia obywatelskiego¹⁷.

3. Orzeczenie Trybunału w Strasburgu

Dalej sprawa przed Europejski Trybunał Praw Człowieka, gdzie czytamy, że państwo ma obowiązek powstrzymania się od nawet pośredniego narzucania wiary w miejscach, w których osoby są od niego zależne, a szczególnie wobec dzieci, którym brakuje jeszcze zmysłu krytycznego umożliwiającego zdystansowanie się do przekazu wynikającego z preferencyjnego wyboru Państwa w kwestii religijnej. Ponadto Państwo wykonując swoje funkcje na polu wychowawczym powinno zapewnić, by wiedza była przekazywana w obiektywne, krytyczny i pluralistyczny sposób oraz powinno szanować przekonania religijne i filozoficzne rodziców zgodnie z artykułem 2 Protokołu nr 1¹⁸.

¹⁵ *Lautsi c. Italia*, § 10-11 oraz § 30-33.

¹⁶ Tamże, § 16-25 oraz § 34-44.

¹⁷ *Lautsi c. Italia*, § 26-27.

¹⁸ *Lautsi c. Italia*, § 48-54; C. Cardia, *Tożsamość religijna i kulturowa Europy. Sprawa krzyża*, s. 162.

Trybunał uznał, że uzewnętrznianie bez ograniczeń co do miejsca i formy, rytuałów i symboli określonej religii w kraju, w którym większość społeczeństwa ją wyznaje, może stanowić presję na uczniów niepraktykujących tej religii lub na innych wyznających inną religię. Właśnie obecność krucyfiksu w klasach wychodzi ponad użycie symboli w specyficznych kontekstach historycznych, a symbol krucyfiksu ma wiele znaczeń, jednak jego znaczenie religijne jest dominujące¹⁹. Trybunał twierdzi, że obecność krucyfiksu mogła być interpretowana przez uczniów jako znak religijny przez co mogli oni odczuwać, że są kształceni w środowisku szkolnym określonej religii. Z jednej strony mogło to dodawać odwagi uczniom wyznającym wiarę katolicką, a z drugiej strony zakłócać emocjonalny spokój uczniów, którzy nie wyznają żadnej religii, lub jeśli należą do mniejszości religijnych. Prawo do tego, aby nie wierzyć w jakąkolwiek religię nie ogranicza się tylko do niepraktykowania obrzędów religijnych lub edukacji religijnej²⁰. Lautsi utrzymywała, że Włochy hołdują „państwu konfesyjnemu”, a nie biorą pod uwagę współczesnych zasad laicyzmu, co w konsekwencji jest sprzeczne z Konwencją. Nakaz zawieszania krzyży daje uprzywilejowaną pozycję religii katolickiej i odmawia prawa niekatolikom do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem filozoficznymi i religijnymi. Krzyż ma przede wszystkim konotację religijną i choć można przyznać mu inne znaczenia to jednak nie traci on religijnego znaczenia. I w tym momencie państwo łamie zasadę laickości i nie jest neutralne. Rząd jednak podkreślał kompatybilność przesłania krzyża z zasadą laickości i jego obecność w miejscach publicznych nie jest zagrożeniem dla praw gwarantowanych przez Konwencję. Krzyż wywieszany w szkołach publicznych nie nakłada jednak obowiązku na nauczycieli i uczniów do oddawania znaków szacunku. Rząd Włoch mocno zaakcentował, co podkreśla P. Bała i A. Wielomski w swojej glosie, że nie istnieje konsens ogólnoeuropejski co do sposobu interpretowania pojęcia laickości²¹.

Bardzo mocno został podkreślony argument poszanowania przekonań rodziców w kwestii wychowania, który musi uwzględniać przekonania innych rodziców. Państwo jest zobowiązane do przestrzegania neutralności wyznaniowej w ramach edukacji publicznej, w której uczniowie uczęszczają na zajęcia obowiązkowo niezależnie od wyznania, a której celem powinno być wspieranie krytycznego myślenia u młodych ludzi. Dlatego Trybunał stwierdził, że obowiązkowe wywieszanie symbolu danego wyznania w ramach wykonywania

¹⁹ „W świetle powołanych wyroków włoskich sądów i argumentów rządu Włoch krzyż wywieszany w szkołach państwowych nie powinien być traktowany jako symbol religijny, ale jako: – symbol państwa włoskiego, – symbol historii i kultury Włoch, a zatem włoskiej tożsamości, – symbol zasad równości, wolności i tolerancji oraz świeckich fundamentów państwa. M. Piechowiak, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 5(106)2011, s. 42-43.

²⁰ Tamże, § 55; tamże, s. 162.

²¹ Lautsi c. Italia, GC § 34-37. P. Bała, A. Wielomski, *Glosa do wyroku ETPCz z 3 listopada 2009 r. (skarga 30814/06)*, „Przegląd Sejmowy” 5(106)2011, s. 161.

władzy publicznej w specyficznych dziedzinach podlegających kontroli Państwa, a zwłaszcza w klasach, ogranicza prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie z ich przekonaniem oraz prawa uczniów do tego, by wierzyć albo nie wierzyć²².

W związku z niewywiązaniem się przez Republikę Włoską z obowiązku poszanowania neutralności w wykonywaniu funkcji publicznych, w tym w dziedzinie edukacji, Trybunał stwierdza, że w badanej sprawie doszło do naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do konwencji wraz z artykułem 9 Konwencji²³.

Z analizy wyroku Trybunału²⁴ wyłaniają się trzy tezy: symbole religijne w środowisku szkolnym jako obciążenie dla uczniów, dookreślenie koncepcji negatywnej wolności religijnej, podwójny obowiązek państwa wobec symboli religijnych w środowisku szkolnym. Trybunał postawił tezę, co stwierdza w swojej glosie M. Piechowiak, że środowisko szkolne przychylnie jednej religii wspiera uczniów tej religii a może być obciążeniem dla uczniów innych religii lub niewierzących. Zatem problemem jest danie odpowiedzi czy dzieci odbierają te działania jako określone działania państwa. „O ile dziecko może stosunkowo łatwo identyfikować znak krzyża jako symbol o charakterze religijnym to zakładając – co sam Trybunał uznał – wynikający z wieku ograniczony krytycyzm i obiektywizm dzieci można zasadnie przypuszczać, iż dziecko może mieć duże problemy z identyfikowaniem określonych działań na terenie szkoły jako działań państwa, a identyfikacja taka jest warunkiem koniecznym tego, aby dziecko uświadomiło sobie, że została naruszona zasada sekularyzmu i w konsekwencji mogło odczuwać dyskomfort z racji poczucia braku respektu dla przekonań sekularystycznych²⁵. Negatywna wolność religijna zawiera w sobie nie tylko działania i symbole wyrażające w konkretny sposób wyznanie, religie lub ateizm. Państwo ma za zadanie dokładania starań, aby środowisko szkolne było wolne od naznaczenia jej symbolami religijnymi. Państwo włoskie zaś naruszyło według trybunału ten obowiązek umieszczając krzyż w szkołach. Umieszczenie krzyża jest obciążeniem emocjonalnym dla tych, którzy nie podzielają tej religii, ponadto państwo nie podjęło żadnych działań zmierzających do usunięcia krzyża, który narusza negatywną wolność religijną²⁶.

Wyrok Trybunału zawiera braki i błędy, co w swojej analizie podkreśla P. Cardia akcentując, że orzeczenie ani razu nie odnosi się do szerokiego marginesu uznaniowości przynależnego państwom w sprawach religii. Pominięty został również fakt przynależności przytłaczającej większości Włochów do religii katolickiej. Państwo włoskie pomimo tak wielkiej liczby katolików i określenia

²² Tamże, § 56-57.

²³ Tamże, § 58.

²⁴ Cały wyrok został szczegółowo omówiony w: R. Szewczyk, *Symboli religijne w przestrzeni publicznej*, Olsztyn 2016, s. 140-162.

²⁵ M. Piechowiak, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, s. 48.

²⁶ Tamże, s. 50-51.

go jako „państwo katolickie” prowadzi dialog z innymi wyznaniem i zasłużyło sobie na status *społecznego państwa świeckiego*. Pluralizm religijny zapisany w Konstytucji Włoch jest otwarty, nieograniczony i religie traktuje jako sprawę społeczną, a nie prywatną. W sprawach przeciwko Francji i Turcji argument świeckości jest mocno akcentowany i rozstrzygającym jest fakt, że u podstaw odpowiedniej regulacji prawnych tych krajów leży świeckość. Brakiem odniesienia do tego aspektu w sprawie przeciwko Włochom Trybunał zaprzeczył własnemu orzecznictwu i nie potwierdził zasady uwzględnianej w innych wyrokach²⁷. Trybunał również nie uwzględnił wartości tradycji o charakterze religijnym i kulturowym, stąd też obecność krzyża w szkołach i innych miejscach publicznych jest logiczną konsekwencją wierności tradycji. Wartości te jednak podkreślał, gdy rozpatrywał sprawy o podatku kościelnym, interwencji cenzorskiej, religii państwowych czy o zakazie noszenia chusty islamskiej. „Trybunał uznaje za zgodne z prawem: cenzurę, obowiązkowy podatek kościelny, religie państwowe, nierówność traktowania wyznań (...) a następnie wymaga, by wprowadzono zakaz (w zasadzie absolutny) występowania symbolu religijnego w szkole, krytykując obecność krzyża, która jest jak najbardziej zgodna z włoską tradycją szkolną. Mamy tu do czynienia z dwoma operacjami sprzecznymi ze sobą z punktu widzenia prawa oraz rzeczywistości europejskiej i włoskiej. Na poziomie prawa rezygnuje się z uwzględnienia bogatych tradycji chrześcijańskich w znakomitej większości krajów europejskich (...)”²⁸. Błędem jest twierdzenie, że obecność krzyża we włoskiej szkole to wyraz wyznaniowości państwa. Jego obecność to niezależny wybór państwa, obojętny dla agnostyków, lecz potwierdzający własną tradycję ludową, religijną i kulturalną. Włoska szkoła należy do najbardziej tolerancyjnych i otwartych w Europie, o czym świadczy najszerszy pluralizm religijny, obecność i regulacje prawne z wieloma wyznaniem chrześcijańskimi, żydowskimi, hinduistycznymi i islamskimi. Świadczy o tym również obecność ich własnych symboli religijnych, wspólne przeżywanie świąt innych wyznań a uczniowie nie czują się oni obrażeni symbolem krzyża czy innych wyznań²⁹.

²⁷ „W ten sposób Trybunał nie tylko zaprzecza własnemu stałemu orzecznictwu, ale też nie jest w zgodzie z inną zasadą często potwierdzaną w licznych wyrokach i leżącą u podstawy traktatów i konwencji europejskich, według której legalne są również inne modele relacji z religią w krajach europejskich. Nie stosuje też zasady proporcjonalności, a obecność symbolu religijnego nie jest przecież arbitralna, ale odpowiada (w sposób właśnie proporcjonalny) włoskiej tradycji religijnej i kulturowej. Wynikają z tego konsekwencje dwojakiego rodzaju. Ignorowany jest fakt, że Włochy to jeden z najbardziej katolickich, a jednocześnie pluralistycznych krajów Europy i że jego związek z chrześcijaństwem (...) należy do jednych z najsilniejszych w krajach europejskich. Orzeczenie nie uznaje więc (choć powinno to zrobić), że obecność krzyża w klasach szkolnych to proste i logiczne odwołanie się do rzeczywistości społecznej zarówno dawnej jak i aktualnej i że nie nosi w ogóle znamion nakazu, ale jest odzwierciedleniem jednej z cech tożsamości Włoch znanej na całym świecie, której nikt nie śmie zaprzeczyć”. C. Cardia, *Tożsamość religijna i kulturowa Europy. Sprawa krzyża*, s. 58.

²⁸ Tamże, s. 58-59.

²⁹ Tamże, s. 64-65.

4. Orzeczenie Wielkiej Izby

28 stycznia 2010 roku rząd Republiki Włoskiej złożył wniosek o przekazanie do Wielkiej Izby sprawy rozstrzygniętej przez Trybunał w pierwszej instancji wyrokiem z 3 listopada 2009r, zgodnie z artykułem 43 Konwencji oraz 73 Regulaminu Trybunału. 1 marca 2010 roku Wielka Izba przyjęła odwołanie rządu Włoch. Do wyroku Wielkiej Izby zostały też dołączone zdania odrębne trzy popierające wyrok i jedno przeciwne³⁰.

Opisując okoliczności sprawy Wielka Izba przedstawiła argumentację sądów włoskich na temat obecności krzyża w szkołach³¹. Sądy włoskie są świadome tego, że w przeszłości z symbolem krucyfiksu wiązano inne wartości, na przykład w czasach Statutu albertyńskiego znak katolicyzmu postrzegano jako religii państwowej, wykorzystując go do chrystianizacji i konsolidowania władzy i autorytetu. Współcześnie można różnorodnie interpretować znak krzyża, można przypisywać mu przede wszystkim ściśle religijne znaczenie odnoszące się do chrześcijaństwa w ogólności i katolicyzmu w szczególności. Sąd zdaje też sobie sprawę, że niektórzy uczniowie uczęszczający do szkół państwowych mogą dowolnie i w uprawniony sposób przypisywać krzyżowi jeszcze inne wartości, traktując go na przykład jako znak niemożliwego do zaakceptowania uprzywilejowania jednej religii w stosunku do innych albo naruszenia wolności indywidualnej skutkującej naruszeniem świeckiego charakteru państwa, bądź też, w krańcowych przypadkach, oznakę świeckiej kontroli nad religią państwową, symbol nawiązujący do inkwizycji czy nawet jako darmową misjonarską reklamę chyłkiem rozpowszechnianą w niewłaściwym miejscu także wśród niewierzących lub podprogową propagandę wartości chrześcijańskich³².

³⁰ Zdania odrębne popierające wyrok złożyli: sędzia Rozaskis, do którego przyłączyła się sędzia Vajić, sędzia Bonello oraz sędzia Power; zaś zdanie przeciwne wyrokowi złożył sędzia Malinverni, do którego przyłączyła się sędzia Kalaydjiewa.

³¹ *Lautsi c. Italia*, GC § 15. W uzasadnieniu swojego orzeczenia Sąd stwierdził: „(...) 11.1. Na tym etapie, Sąd musi zauważyć – będąc w pełni świadomym, że wypowiadając takie twierdzenie stąpa po kruchym lodzie – iż wyznanie chrześcijańskie i jego starszy brat judaizm, co widać przynajmniej od czasów Mojżesza a z pewnością w wykładni talmudycznej, umieściły kwestię tolerancji dla innych i ochrony godności ludzkiej w centrum swojej doktryny wiary. Samo chrześcijaństwo – przykładowo poprzez powszechnie znaną i często niewłaściwie interpretowaną maksymę „Oddajcie cesarzowi co cesarskie a...”, wyraźne podkreślenie miłości bliźniego, a jeszcze silniej przez wyraźne wskazanie pierwszeństwa miłosierdzia nad samą wiarą – w istocie zawiera w sobie te idee tolerancji, równości i wolności, które stanowią podstawę każdego współczesnego państwa świeckiego, a państwa włoskiego w szczególności. 11.5. Związek pomiędzy chrześcijaństwem i wolnością implikuje istnienie, z pozoru nieoczywistej, spójności historycznej, którą niczym bieg płynącej głównie pod ziemią krasowej rzeki, dopiero niedawno udało się odkryć; dzieje się tak częściowo dlatego, że w nieustannie zmieniających się relacjach pomiędzy europejskimi państwami i kościołami dużo łatwiej jest dostrzec rozliczne próby ingerowania jednych w sprawy drugich, podobnie jak częste przypadki porzucania oficjalnie głoszonych chrześcijańskich ideałów w dążeniu do władzy lub też konfliktów (niekiedy krwawych) pomiędzy władzą świecką i duchowną.

³² Tamże, § 12,1-12,6.

Po przedstawieniu aktów prawnych Państwa włoskiego w tej materii, Trybunał przedstawił przegląd prawa i praktyki odnośnie do obecności symboli religijnych w szkołach państw członkowskich Rady Europy³³.

W dalszej części widzimy przedstawione argumenty strony skarżące, która twierdzi, że eksponowanie krucyfiksów w salach lekcyjnych państwowej szkoły, do której uczęszczali drugi i trzeci skarżący stanowi nieuprawnioną ingerencję w przysługujące im prawo wolności myśli i sumienia oraz naruszenie zasady pluralizmu edukacyjnego wynikające z faktu wyrażania poprzez umieszczanie krucyfiksów preferencji państwa dla określonej religii w miejscu kształtowania przekonań³⁴. Krucyfiks jest niewątpliwie symbolem religijnym a usiłowanie przypisania mu wartości kulturowej stanowi w istocie próbę znalezienia argumentu na poparcie swojego argumentu. Lautsi podkreślała argument według niej bardzo istotny, czyli zapewnienie szczególnej ochrony wierze i przekonaniom mniejszości, umożliwiające zabezpieczenie osób to wyznających przed „despotyzmem większości”; ich zdaniem, także i to stanowi podstawę usunięcia krucyfiksów z sal lekcyjnych³⁵. Sędzia Bonello w swoim zdaniu popierającym wyrok naprzeciw „despotyzmu większości” sytuuje „despotyzm

³³ Tamże, § „26. W znakomitej większości Państw członkowskich Rady Europy kwestia obecności symboli religijnych w szkołach państwowych nie podlega żadnym regulacjom szczególnym. § 27. Tylko w nielicznych Państwach członkowskich umieszczanie symboli religijnych w szkołach państwowych jest wyraźnie zakazane (w byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, Gruzji oraz we Francji, za wyjątkiem Alzacji i departamentu Mozeli). Poza Włochami, eksponowanie takich symboli jest wprost nakazane w niewielu Państwach członkowskich, a mianowicie: w Austrii, niektórych landach Niemiec i gminach Szwajcarii oraz w Polsce. Bez względu na powyższe, symbole religijne znaleźć można w szkołach państwowych w niektórych Państwach członkowskich, gdzie kwestia ich ekspozycji nie jest wyraźnie regulowana, na przykład w Hiszpanii, Grecji, Irlandii, na Malcie, w San Marino i Rumunii”.

³⁴ Sędzia Rozakis tak odnosi się w swoim zdaniu popierającym wyrok do tej kwestii: „(i) omawiane prawo, mimo iż łączy się z prawem do nauki, nie jest przypisane bezpośrednio podstawowemu odbiorcy tego prawa, a mianowicie odbiorcy usług edukacyjnych, czyli osobie, która uprawniona jest do pobierania nauki. Prawo to zostało przyznane rodzicom (choć nie o ich bezpośrednie prawo do edukacji chodzi w niniejszej sprawie) a jego zakres ogranicza się do jednego tylko aspektu edukacji, a mianowicie ich przekonań religijnych i filozoficznych. (iii) Na skutek zmieniającego się składu społeczeństw, coraz trudniej jest państwu zaspokoić indywidualne potrzeby rodziców w sferze edukacji. Posunąłbym się nawet do stwierdzenia, że państwo powinno skupić się przede wszystkim na zapewnieniu dzieciom dostępu do nauki w takiej formie i o takiej treści, która umożliwi im jak najpełniejszą integrację ze społeczeństwem, w którym żyją i jak najlepiej przygotowuje je do radzenia sobie z oczekiwaniami, które są stawiane przed członkami społeczeństwa. Chociaż tak sformułowana charakterystyka systemu edukacji nie jest niczym nowym, (formułowana była przecież już w najdawniejszych czasach), ostatnio zyskała na znaczeniu z uwagi na specyficzne cechy naszych czasów i skład współczesnych społeczeństw. Jeszcze raz należy podkreślić, że nastąpiło znaczące przesunięcie obowiązków Państwa, które zamiast zaspokajając interes rodziców, uwzględnia interes ogółu społeczeństwa ograniczając tym samym możliwość wpływania przez rodziców na rodzaj nauki, którą pobierają ich dzieci poza domem rodzinnym”. *Lautsi c. Italia*, GC, popierające wyrok złożyli sędzia Rozakis, do którego przyłączyła się sędzia Vajić.

³⁵ *Lautsi c. Italia*, GC § 41-46.

mniejszości”³⁶. Z jednej strony potwierdza się fakt, że krzyż jest przede wszystkim symbolem religijnym, a z drugiej to, że brak jest jakichkolwiek dowodów potwierdzających, że takowe eksponowanie krzyża ma jakikolwiek wpływ na uczniów. Brak jest zatem dowodu, że młodzi ludzie są przez takowe eksponowanie zmuszeni lub już ukształtowani przez przesłanie krzyża³⁷.

W dalszym stanowisku stwierdzono, że Izba nie uwzględniła w wystarczającym stopniu szerokiego marginesu swobody oceny, z którego Umawiające się Państwa mogą korzystać przy rozstrzyganiu kwestii wrażliwych w sytuacji braku powszechnego europejskiego konsensusu. Orzecznictwo Trybunału uznawało w szczególności szeroki margines swobody oceny Państw w kwestiach dotyczących noszenia symboli religijnych w szkołach państwowych; zdaniem Rządu tę samą zasadę należy stosować w odniesieniu do eksponowania symboli religijnych w takich szkołach³⁸. Kolejni interweniujący, organizacje pozarządowe mieli opinie podzielone, jedni zgadzali się z poprzednim wyrokiem i byli zdania, że krzyże powinny być usunięte ze szkół inni zaś bronili obecności symbolu religijnego w salach szkolnych³⁹.

Biorąc pod uwagę wszystkie przedstawione argumenty Trybunał stwierdza, że nie doszło do naruszenia Artykułu 2 Protokołu nr 1 wobec skarżącej i nie wynika jakakolwiek odrębna kwestia. Biorąc pod uwagę fakt zaskarżenia

³⁶ „3.5 Wszyscy rodzice trzydzieścioro uczniów uczęszczających do klasy mogą w takim samym stopniu (jak P. Lautsi), korzystać z podstawowego i zagwarantowanego w Konwencji prawa do zapewnienia dzieciom dostępu do nauki zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi. Rodzice jednego ucznia domagają się dla swoich dzieci prawa do nauki w „bezkrucyfiksowej” szkole, a rodzice pozostałych dwudziestu dziewięciu uczniów, korzystając z tej samej fundamentalnej swobody decydowania, chcą, aby w szkole umieszczano krucyfiksy. Nikt do tej pory nie przedstawił jakiegokolwiek powodu, dla którego wola rodziców jednego ucznia powinna przeważać nad wolą rodziców pozostałych dwudziestu dziewięciu uczniów. Rodzicom tych dwudziestu dziewięciu uczniów przysługuje, równie skuteczne i niepodważalne, prawo podstawowe do zapewnienia swoim dzieciom dostępu do nauki zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi, bez względu na to, czy przekonania te są dla krucyfiksów przyjazne czy tylko neutralne. P. Lautsi nie może uzurpować sobie prawa do unieważnienia prawa wszystkich innych rodziców uczniów uczęszczających do klasy jej synów, którzy chcą skorzystać z tego samego uprawnienia, możliwości wykonywania którego P. Lautsi z pomocą Trybunału pragnie im odmówić”. *Lautsi c. Italia*, GC, popierające wyrok zdanie odrębne sędziego Bonellego, pkt 3.5.

³⁷ A. Wisniewski, *Glosa do wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 3 listopada 2009r. oraz z 18 marca 2011r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom (skarga nr 30814/06)*, „Przegląd Sejmowy” 5(106)2011, s. 178.

³⁸ Tamże, § 49.

³⁹ Pośród interweniujących opowiadających się za zgodnością z prawem i pozostawieniem krzyży w szkołach byli; European Centre for Law and Justice (Europejskie Centrum Prawa i Sprawiedliwości), Zentralkomitee der deutschen katholiken, Semaines sociales de France oraz Associazioni cristiane lavoratori italiani oraz trzydziestu trzech członków Parlamentu Europejskiego. Natomiast opowiadający się za niezgodnością umieszczania krzyży w szkołach byli; Organizacja pozarządowa Greek Helsinki Monitor, Associazione nazionale del libero Pensiero, Eurojuris, Międzynarodowa Komisja Prawników (International Commission of Jurists), Interights i Human Rights Watch, *Lautsi c. Italia*, GC § 50 56.

również przez dzieci uczęszczające do szkoły, stwierdza, że nie doszło do naruszenia Artykułu 2 Protokołu nr 1⁴⁰.

Wyrok Wielkiej Izby w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom* był przez wszystkich oczekiwany. Zwolennicy obecności krzyża w przestrzeni publicznej oczekiwali z cichą nadzieją na zmianę wyroku, i tak też się stało. Przeciwnicy, choć może oni będą pragnęli się nazwać przedstawiciele tolerancyjnej świeckości państwa, oczekiwali z wielką pewnością potwierdzenia orzeczenia Trybunału, z jeszcze szerszym komentarzem spychającym symbole religijne w niebyt oraz z sugestią, jeśli nie nakazem wzywającym wszystkie państwa członkowskie do zrewidowania swojego ustawodawstwa i wprowadzenia odpowiednich norm zabraniających obecności symboli religijnych w przestrzeni publicznej. Taki punkt widzenia i linia podziału zarysowała się bardzo mocno po orzeczeniu Trybunału. Jakby za dotknięciem czarodziejskiej różdżki staliśmy się świadkami przemiany komentarzy i glos w laudacje i panegiryki wygłaszane na cześć Trybunału za odważny i miłowy krok w stronę jedynie słusznego rozwoju sytuacji świeckiego państwa. Wyrok *Lautsi przeciwko Włochom* stał się nagle modelem rozwiązania dotyczącym wszystkich państw i zgodnie z twierdzeniem autorytetów w dziedzinie obrony praw człowieka, wyrok ten został wydany w konkretnej sprawie, dotyczy określonych osób, lecz jego znaczenie przekroczyło konkret. Musimy ten fakt pominąć, i w każdej podobnej sprawie takie samo rozwiązanie zaaplikować, gdyż Trybunał usiłuje sformułować wnioski dla całej społeczności europejskiej⁴¹. Osoby nie wyznające żadnej religii i posiadający inną kulturę niż religijną w imię tolerancji i akceptacji domagają się respektowania ich praw. Nieuchronnie narzuca się następujący wniosek; jeżeli orzeczenie Trybunału – uwzględniając wszystkie jego błędy i braki – jest za usunięciem symboli religijnych z przestrzeni publicznej to jest to wyrok oczekiwany i akceptowany, prawidłowy i najlepiej powinien być obowiązujący dla wszystkich, twierdzą zwolennicy laickości bezgranicznej. W przeciwnym razie, i okazało się, że wyrok Wielkiej Izby jest zupełnie przeciwny i uwzględnia logiczne argumenty zaskarżających poprzedni wyrok, to w tym przypadku konkluduje się ze smutkiem, że państwa europejskie powinny przemyśleć swoje ustawodawstwo, powinna rozpocząć się dyskusja obywatelska w każdym państwie na ten temat, a tak naprawdę to dotyczy tylko ten konkretnej sprawy we włoskim państwie, które jest specy-

⁴⁰ Tamże, § 77-78. Wyrok zapadł stosunkiem głosów 15 do 2, że nie nastąpiło naruszenie Artykułu 2 Protokołu nr 1 i że z Artykułu 9 Konwencji nie wynika jakakolwiek odrębna kwestia. Do wyroku zostały załączone zdania odrębne: 1. Popierające wyrok zdanie odrębne sędziego Rozakisa, do którego przyłączyła się sędzia Vajić; 2. Popierające wyrok zdanie odrębne sędziego Bonello; 3. Popierające wyrok zdanie odrębne sędzi Power; 4. Sprzeciwiające się wyrokowi zdanie odrębne sędziego Malinverni, do którego przyłączyła się sędzia Kalaydjiewa.

⁴¹ Prawne granice wolności sumienia i wyznania, Rozmowa z Panią Haliną Bortnowską przeprowadzona przez dr Lenę Kondratiewą-Bryzik w dniu 23 lutego 2011 r., w nawiązaniu do wystąpienia podczas konferencji „Prawne granice wolności sumienia i wyznania”, w: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 21-23.

ficzne. Należy podkreślić fakt, że każde państwo formułując zasadę laickości lub bezwyznaniowości państwa, musi je połączyć z charakterystycznymi tradycjami narodowymi, stwarzając swój szczególnie model, który może być trudny do przełożenia w innym państwie⁴². Po orzeczeniu Wielkiej Izby nie obserwujemy już wysypu komentarzy i glos. Niewątpliwie dużo racji mają ci, którzy twierdzą, że w Europie zanim rozwiążemy to zagadnienie należy ustalić i uporządkować inne pojęcia i ich obecność decydującą w dyskusji. Przedstawiciele różnych środowisk laickich myślą pojęcia; laickość i laicyzm, neutralność i agnostycyzm, autonomia i wrogość, gdy chodzi o sprawy religii, w szczególności katolickiej.

Konkludując, wyrok Wielkiej Izby w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom* przez większość został powitany z radością. Większość, mam na myśli obywatele państw Europy (ponad 72% mieszkańców Europy to ludzie wierzący), którzy rozumieją i szanują niewierzących i wyznawców innych filozofii i tak jak ci ostatni żywili nadzieję, że w imię tolerancji i otwartości wierzący przyjmą z pokorą słuszny wyrok Trybunału, tak ci pierwsi teraz żywią nadzieję, że ci drudzy staną na wysokości zadania przyjmą wyrok Wielkiej Izby, rozumiejąc pojęcia tolerancja i otwartość.

Od momentu wydania orzeczenia Wielkiej Izby minęło kilka lat, jednak orzeczenie nie rozwiązało problemu. We Włoszech co jakiś czas widać pojawiające się akty zdejmowania krzyża w szkołach w sposób ostentacyjny manifestując swoje odmiennie poglądy. Można przywołać przykłady zdejmowania krzyży w szkołach od Sycylii aż po Turyn. Co więcej, sytuacja, która pojawiła się w Turynie jest nowa; Uniwersytet w Turynie – w czasie trwania sesji online – zakazał swoim studentom pokazywania symboli religijnych, które mają w mieszkaniach. Jak obserwujemy, zwolennicy zdejmowania krzyża przenoszą zakaz na grunt prywatny. Do argumentacji wyżej przytoczonej dochodzi teraz nowa argumentacja o niedyskryminacji.

* * *

Presence of Religious Symbols in Public Space in the Italian Republic

Summary

The issue of wearing of religious symbols by employees in the workplace and manifestation of their affiliation calls for an assessment of situations and circumstances. The case laws of the Court speak of the principle of proportionality – whether there is a balance between the manifestation of their religion and, for example, the image of the workplace and the need to keep safety rules.

⁴² Por. P. Cavana, *Modelli di laicità nella società pluraliste. La questione dei simboli religiosi nello spazio pubblico, Tavola rotonda: Crocifisso, velo e turbante. Simboli e comportamenti religiosi nella società plurale*, s. 21, http://www.olir.it/areetematiche/73/documents/cavana_campobasso.pdf (dpstęp: 7.05.2021).

Religious freedom must be respected in the workplace, but only to the extent that it does not violate the rights of others.

Strasbourg judicial decision was also called upon to settle the cases in which a given state uses religious symbolism. The manifestation of such an attitude by the state exposes it to be called “confessional state” and to the charge of undermining the principle of worldview neutrality. However, finding a solution to the problem is complex, and also consists in the recognition by the Court of a wide margin of discretion, appurtenant to the Member States in matters of religion. Each state, when formulating the principle of secularism or lack of religious beliefs of the state, must combine them with distinctive national traditions and create its own model, which can be difficult or even impossible to transfer to another country. The European Court of Human Rights seeks solutions that could meet the criteria and be implemented in all countries. However, the diversity of religious traditions of the Member States does not allow to draw conclusions common to the whole European community.

Keywords: state, national identification, nation, religious symbol, state symbol.

Bibliografia

- Bała P., Wielomski A., *Glosa do wyroku ETPCz z 3 listopada 2009r. (skarga 30814/06)*, „Przełęcz Sejmowy” 5(106)2011.
- Cardia C., *Tożsamość religijna i kulturowa Europy. Sprawa krzyża*, Sopot 2013.
- Cavana P., *Interpretazioni della laicità. Esperienza francese ed italiana a confronto*, Roma 1998.
- Cavana P., *Modelli di laicità nella società pluraliste. La questione dei simboli religiosi nello spazio pubblico, Tavola rotonda: Crocifisso, velo e turbante. Simboli e comportamenti religiosi nella società plurale*, s. 21; http://www.olir.it/aretematiche/73/documents/cavana_campobasso.pdf (dostęp: 7.05.2021).
- Circolare n. 68 del 22 novembre 1922 per le scuole elementari: Circolare del 10 giugno 1926 per le scuole di ogni ordine e grado: Circolare del 12 settembre 1927 per le scuole secondarie.*
- Circolare n. 157 del 9 giugno 1988 e n. 63 del 27 aprile 1988*, sezione II del Consiglio di Stato.
- Costituzione della Repubblica Italiana*, Gazzetta Ufficiale del 27 dicembre 1947, nr. 298. Tekst w języku polskim: *Konstytucja Włoch*. Tłum. Z. Witkowski, Warszawa 2004.
- Lautsi c. Italia*, nr 30814/06, 3.11.2009, [GC] 18.3.2011. tekst orzeczenia w języku włoskim znajdującym się na oficjalnej stronie ETPCz; <http://hudoc.echr.coe.int> (dostęp: 16.05.21). Oraz tłumaczeniem i omówieniem tekstu, który w j. polskim znajdujemy w Carlo Cardia, *Tożsamość religijna i kulturowa Europy. Sprawa krzyża*, Sopot 2013, s. 159-166; oraz na stronie Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, M. A. Nowicki, http://www.hfhr.pl/omowienie_orzeczenia_lautsi_przeciwno_wlochom.pdf (dostęp: 16.05.21).
- Legge Casati, Capo III, art. 140*, 15 settembre 1860, n. 4336, in *Leggi sarde 1860, 1859-1888*.
- Legge 28 luglio 1967, n. 641*: „Nuove norme per l’edilizia scolastica e universitaria e piano finanziario dell’intervento per il quinquennio 1967-1971”, GU n. 198 del 8 agosto 1967: Ministero della Pubblica Istruzione, *Circolare 19 ottobre 1967, n. 367/2527, Edilizia e arredamento di scuole dell’obbligo: Legge 28 luglio 1967, n. 641: art. 29 e 30*, in Bollettino Ufficiale – Ministero della Pubblica Istruzione, 1994, n.40-41: Ministero dell’Istruzione Universitaria e della ricerca, *Direttiva 3 ottobre 2002, prot. n. 2666*: Ministero dell’Istruzione, *Nota 3 ottobre 2002, prot. n. 2667*.

- Ministero di Grazia e Giustizia – *Circolare, Div. III del 29 maggio 1926, n. 2134/1867, La restituzione del Crocifisso nelle Aule Giudiziarie.*
- Piechowiak M, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 5(106)2011.
- Regolamento per l'amministrazione centrale e locale dell'istruzione pubblica*, Regio decreto 15 settembre 1860.
- Il Regio decreto, 6 febbraio 1908, n. 150, Regolamento generale per l'istruzione elementare*, art. 112, Allegato D.
- Regio decreto 30 aprile 1924, n. 965: Ordinamento interno delle giunte e dei regi istituti di istruzione media*, GU n. 148 del 25 giugno 1924: „Ogni istituto ha la bandiera nazionale: ogni aula, l'immagine del Crocifisso e il ritratto del Re”.
- Regio decreto 26 aprile 1928, n. 1297: Regolamento generale sui servizi dell'istruzione elementare*, GU n. 167 del 19 luglio 1928.
- Szewczyk R., *Symbole religijne w przestrzeni publicznej*, Olsztyn 2016.
- Wiśniewski A., *Glosa do wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 3 listopada 2009r. oraz z 18 marca 2011r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom (skarga nr 30814/06)*, „Przegląd Sejmowy” 5(106)2011.
- Wieruszewski R., Wyrzykowski M., Kondratiewa-Bryzik L., *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, w: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2012.